

'Men vindt dit geen Friesche rijderij'

Waarom kreeg de langebaan zo laat voet aan de grond in Friesland?

Hedman Bijlsma

De opeenvolging van Friese langebaansuccessen in de afgelopen veertig jaar - sinds de opening van het IJstadion Thialf in Heerenveen dus - werkt het misverstand in de hand dat die provincie zich op een veel langere langebaantraditie kan beroemen. Niets is minder waar. Friesland had voordien juist heel weinig met de in ons land bekendste tak van de schaatssport. In de Friese contreien waren hardrijden op de schaats en kortebaanijsrijden bijna twee eeuwen lang synoniemen van elkaar. Toch begon de Nederlandse langebaangeschiedenis in 1885 met een internationale confrontatie op de Grote Wielen bij Leeuwarden en organiseerde de 'Ijsvereniging Thialf' in Heerenveen enkele jaren later een 'Tweede Internationale' met prominente deelnemers. Waarom kreeg die uit Engeland geïmporteerde langebaan desalniettemin in Friesland in die tijd nauwelijks voet aan de grond?

In zijn lezing 'Hurdridders & schaatsenrijders' tijdens het afscheidscongres van Pieter Breuker over *Fryske sport: tusken tradysje en profesje / Friese sport: tusken traditie en professie* (Franeker, 18 december 2009) - en vanzelfsprekend ook in de uitgebreidere tekst in de congresbundel met dezelfde naam¹ - schetste Daniël Rewijk op voortreffelijke wijze de situatie die in de periode 1880 tot 1890 in Friesland ontstond. Samengevat noem ik dat de botsing tussen twee schaatswerelden. Je zou ook kunnen zeggen: tussen twee schaatsbelevingen. Het al meer dan een eeuw bestaande, ongeorganiseerde wereldje van de kortebaanijsrijders werd geconfronteerd met de introductie - door een net opgerichte nationale bond - van een internationale wedstrijdvariant die qua afstanden, qua regelgeving en qua status van deelnemers sterk afweek van de Friese situatie. Even leek een wisselwerking mogelijk, maar al snel ontstond een spanningsveld, dat vlak voor de eeuwwisseling leidde tot een messcherpe tweedeling in het Nederlandse schaatslandschap.²

In dit artikel benader ik het ontstaan van die tweedeling vanuit een Friese invalshoek, waarbij ik vooral ook de bestuurlijke implicaties belicht. Op die wijze hoop ik de oorzaken zichtbaar te maken waarom het tot het midden van de twintigste eeuw duurde voor de langebaan in Friesland voor vol werd aangezien.

Bakermat

Hoewel de eigenlijke oorsprong van de kortebaan verborgen ligt in de nevelen van de geschiedenis, kun je Friesland met recht en reden de bakermat noemen van deze oudste wedstrijdvorm in het schaatsen die we hier te lande kennen. In mijn in 1999 verschenen boek *Yn streken. Tachtig jaar Bond van Ijsclubs in twee eeuwen Friese schaatssport* wees ik op de eerste - aanwijsbare - groep van organisatoren, te weten de kasteleins van herbergen aan of in de buurt van vaar- (en dus ook ijs) wegen. In de achttiende eeuw schreven die kroegbazen allerhande evenementen en wedstrijden uit om maar volk naar hun etablissementen te trekken.³ Als eerste gedocumenteerde vermelding van een hardrijderij noemde ik toen een krantenbericht uit 1780.⁴ Via de digitale ontsluiting van de aloude krantenleggers ontdekte ik dat vier jaar eerder in diezelfde krant al twee wedstrijden waren aangekondigd.⁵ Beide keren gold de restrictie dat de uitgelopen prijs uitsluitend bestemd was voor 'die geene die geen prys gewonnen hebben'. Klaarblijkelijk kwamen er toen al volop hardrijderijen voor.

Bekend mag worden verondersteld dat de deelnemers aan die rijderijen elkaar via een afvalsysteem bestreden met steeds twee deelnemers in de baan en dat men elkaar bekampte over een korte afstand. Eenduidige regels bestonden aanvankelijk niet, maar in een evolutie die meer dan een eeuw duurde, kristalliseerde zich langzamerhand een uniforme lengte van de hardrijdersbaan uit: 160 meter voor mannen en 140 voor vrouwen.

Via de opkomst van nieuwe groepen organisatoren - eerst commissies met notabele personen uit het dorp of de stad en vanaf het midden van de negentiende eeuw de ijsclubs - werd Friesland het decor van 'ontelbare hardrijderijen'. We citeren een correspondent van de *Nieuwe Rotterdamse Courant*: 'Geen dag gaat er thans voorbij of er valt in de eene of andere stad, of bij een dorp of aanzienlijke landherberg, zulk een wedloop voor, welke van heinde en verre een groot getal bezoekers uitlokken, en waarbij gouden en zilveren kleindien als prijzen zijn opgehangen.'⁶

Zo vestigde zich in de provincie Friesland een kortebaantraditie die diep verankerd lag in het volksleven. De Friese taal kent (of moeten we zeggen: kende) een zegswijze die dat schitterend formuleert: 'Ten Fries, da's

in reedrijder. *Twa Friezen: da's in hurdriderij* ('Eén Fries, dat is een schaatsenrijder. Twee Friezen en je hebt al een hardrijderij').

Import langebaan

In 1880 wendde de eerste nationale schaatsbond in de wereld - de een jaar eerder opgerichte Engelse *National Skating Association* - zich met een brief tot diverse Nederlandse ijsclubs om een internationale wedstrijd in het hardrijden te organiseren. Die invitatie vormde de indirecte aanleiding voor de oprichting van 'het Nederlandsche Schaatsenrijdersbond' in 1882. Twee van de belangrijkste doelstellingen van die nieuwe bond waren: 'b) het organiseren van internationale wedstrijden op schaatsen in Nederland; c) het deelnemen aan internationale wedstrijden op schaatsen in het buitenland'.

Via die internationale contacten maakte het Nederlandse schaatswereldje kennis met landen waar men de vaderlandse (en vooral Friese) traditie niet kende van het rijden op de kortebaan. Men reed elders juist over langere afstanden. Meteen maakte het bestuur van de nieuwbakken bond een ommezwaai. In het eerste, op Engelse leest geschoeide, wedstrijdreglement kwam te staan: 'De afstand van elke hardrijderij op schaatsen zal niet minder dan 1000 meter mogen zijn. De commissie der Vereeniging, door wie het feest wordt gegeven, zal bepalen of de baan recht, rond of ovaal zal zijn.'

Bij de oprichting van die bond meldden zich in eerste instantie overigens slechts zeven verenigingen als lid aan, waaronder twee uit Friesland: 'De IJclub' in Leeuwarden en de 'IJSvereniging Thialf' in

Heerenveen. En het was die Leeuwarder ijsclub die van de bond de eerste internationale schaatswedstrijd op Nederlands ijs kreeg toegewezen. Het zat de organisatoren van de 'Eerste Internationale' op 28 januari 1885 overigens niet mee. 'Op de ijsbaan gierde een sterke zuidwesten wind, terwijl hier en daar het water tot zelfs ruim een decimeter op het ijs stond.'⁷ Verder ontbraken diverse internationale rijders op het appel, terwijl twee Noorse coryfeeën op het allerlaatste moment van deelname afzagen. Ze waren het niet eens met de afmetingen van de baan en met de vormgeving van het keerpunt. Slechts drie Engelse 'skaters' zorgden door hun aanwezigheid ervoor dat er inderdaad sprake was van een 'internationale'. De Nederlandse vertegenwoordiging bestond vooral uit (Friese) kortebaanrijders. Anderen hadden we in dit land immers (nog) niet. 'Vooral voor Friesland, is 't een gewichtige dag! Onze schaatsrijderseer; onze nationaliteit is er meê gemoeid! De Friezen zullen een harden strijd te strijden hebben, vooral ook omdat zij moeten rijden op eene baan van 1600 meter, een afstand, waaraan de buitenlanders gewend zijn; de Friezen echter niet', zo schreef ene H. op de wedstrijd dag in een ingezonden stuk.⁸

Toch bleken de Friese kortebaanrijders op het dooi-ijs van de Grote Wielen geen moeite te hebben met de Engelse concurrenten. Maar de euforie rond de Friese successen duurde niet lang. Vooral buiten de provincie - en zeker in bondskringen - werden de kortebaanmatoren er niet populairder op toen al vrij snel bekend werd dat de laatste acht rijders vooraf onderling hadden gelooft wie de winnaar zou worden. De langebaanleiders van dat moment trokken hun eerste conclusies.

*Afbeelding 1
Benedictus Kingma
verslaat de Engelse
'Champion' George
Smart tijdens de
'Internationale
Hardrijderij op
Schaatsen te
Leeuwarden 28
Januari 1885'.
(Illustratie uit
Nederlandsch
Handboek voor Ijs-
sport van S.H.
Hijlkema -
Amsterdam 1887)*

Die in Leeuwarden gehanteerde formule met heats, halve finales en finale kieperden ze meteen overboord. Die werkte alleen maar afspraken tussen de mededingers in de hand.

Kentering

En daarmee was de kiem gelegd voor de kentering die zich - achteraf gesproken - in hoog tempo voltrok tussen die 'Eerste Internationale' in Leeuwarden en de 'Tweede Internationale' in december 1890 op de bevroren petgaten tussen Heerenveen en Tjalleberd. De beide secretarissen van de Nederlandsche Schaatsenrijdersbond, Mr. J. van Buttingha Wichers en G.D. Baron de Salis, fungeerden daarbij als aanjagers. Na Leeuwarden pleitten ze er nadrukkelijk voor om in het vervolg alleen nog maar 'simpel op tijd te rijden'. De klok hoorde uit te maken wie een schaatswedstrijd won. Datzelfde duo constateerde kort daarna bij internationale wedstrijden in Noorwegen en Duitsland dat je de Nederlanders (en vooral de Friezen) het schaatsen niet hoefde te leren, maar dat het hun wel mankeerde aan uithoudingsvermogen. 'Onze rijders weten volstrekt niet hoe hard zij kunnen beginnen, noch welk een vaart zij moeten zetten, om het over 1600 meter te kunnen volhouden niet alleen, doch deze tevens in een voor hen zoo kort mogelijken tijd af te rijden.'⁹

Een belangrijke constatering is ook, dat de schaatsbo's zich, in navolging van de Engelsen, van dat moment af begonnen af te zetten tegen het rijden om geld. Sport beoefende je volgens hen louter om het genoegen. Als eerste aanzet besloot het bondsbestuur in de loop van 1886 dat in het vervolg bij wedstrijden onderscheid zou moeten worden gemaakt tussen heren-amateurs (ook wel 'liefhebbers' genoemd) en beroepsrijders. Die twee categorieën moesten in verschillende klassen uitkomen. Verdere consequenties had die tweedeling nog niet. Beide categorieën schaatsen onder de vlag van de bond en hadden evenveel rechten. Maar er waren toen al mensen die voorvoelden dat deze besluitvorming op termijn problemen zou opleveren. Neem bijvoorbeeld de voorzitter van de 'Ijsvereniging Thialf' in Heerenveen, mr. Marcus Mzn. van Heloma, in die jaren lid van het bondsbestuur. Deze telg uit een patriciërsgezin kon enerzijds prima leven met de nieuwe opvattingen over de (schaats)sport die zijn medebestuurders propageerden. Tegelijkertijd was hij echter een waardige representant van het kortebaantolwerk Friesland. In die rol voelde de Thialf-leider er niks voor om aan te sturen op een vroegtijdige segregatie.

De tweede secretaris van de nationale bond had daar echter zijn eigen ideeën over. Toen de Friese 'beroeps-

PROGRAMM DER Internationalen Wettschlittschuhlaufen in HEERENVEEN (Friesland).

während des Winters 1890/1891 an zwei näher zu bezeichnenden Tagen abzuhalten.

<p style="text-align: center;">Erster Tag:</p> <p>I. Internationales Schnelllaufen um: DIE MEISTERSCHAFT DER NIEDERLANDE über circa 1600 Meter für Berufsläufer.</p> <p>Erster Preis: f 600. — (Rm 1000. —) u. ein Dipl. m. Zweiter „ „ 300. — („ 500. —) „ „ „ Dritter „ „ 60. — („ 100. —) „ „ „ Vierter „ „ 30. — („ 50. —) „ „ „</p> <p>II. Internationales Schnelllaufen um: DIE MEISTERSCHAFT DER NIEDERLANDE über circa 1600 Meter für Herrenläufer.</p> <p>Erster Preis: Eine Goldene Medaille. Zweiter „ „ Silberne „ „ Dritter „ „ Bronzene „ „ Vierter „ „ „ „ „</p> <p style="text-align: center;">Zweiter Tag:</p> <p>I. Internationales Schnelllaufen um: DIE MEISTERSCHAFT DER NIEDERLANDE über circa 4827 Meter für Herrenläufer.</p> <p>Erster Preis: Eine Goldene Medaille. Zweiter „ „ Silberne „ „ Dritter „ „ Bronzene „ „ Vierter „ „ „ „ „</p> <p>II. Internationales Schnelllaufen um: DIE MEISTERSCHAFT DER NIEDERLANDE über circa 402 Meter für Berufsläufer.</p> <p>Erster Preis: f 250. — (± 417 Rm.) u. ein Diplom. Zweiter „ „ 100. — (± 167 Rm.) „ „ „ Dritter „ „ 50. — (± 83 Rm.) „ „ „</p>	<p>III. NATIONALES SCHNELLLAUFEN Zwischen 603 Meter für jugendliche Herrenläufer 14 bis und 18 Jahren.</p> <p>Erster Preis: Eine Silberne Medaille. Zweiter „ „ Silberne „ „ Dritter „ „ Bronzene „ „ Vierter „ „ Bronzene „ „</p> <p>Als Herrenläufer wird nicht anerkannt: 1. derjenige welcher in einem öffentlichen Wettlaufen um Geld, es sei als Preis oder Einsatz, theilge- nommen hat. 2. derjenige welcher nach dem 31 März 1886, soweit ihm bekannt, mit oder gegen einen Berufsläufer um irgend einen Preis gelaufen hat. 3. derjenige welcher zum Zwecke des Gelderwerbes in der Athletik Unterricht ertheilt, diese ausübt, oder dabei als Gehülfe fungirt hat.</p> <p style="text-align: center;">ALLGEMEINE BESTIMMUNG.</p> <p>Die Internationalen Wettlaufen finden unter Leitung des Vorstandes des Niederländischen Schlittschuh- läufer Bundes mit Einwirkung eines Ausschlusses, welcher durch den am Orte des Wettlaufes befindlichen Verein gewählt wird, statt.</p> <p style="text-align: center;">WETTLAUF-ORDNUNG für 1 Engl. Meile.</p> <p>Art. 1. Die Distanz beträgt ungefähr 1609 Meter (eine englische Meile). Die Bahn ist gerade mit einer Biegung von 100 Meter Durchmesser.</p> <p>Art. 2. Die Anmeldungen (Name, Adresse und Alter), sind unter Beifügung des Einsatzes von f 8. — (R.M. 10. —),</p>
---	--

Afbeelding 2 Het Duitstalige programma dat de Nederlandsche Schaatsenrijdersbond voor de winter van 1890/1891 rondzond. (Collectie Hedman Bijlsma)

rijders' zijn oproepen om systematisch te trainen weg-
hoonden, pakte Baron de Salis uit in een ingezonden
stuk in de *Leeuwarder Courant*.¹⁰ Daarin schilderde hij
de wedstrijden op de kortebaan af als verouderde ker-
mispretjes 'waar de woeste kracht voor een oogenblik
de bovenhand heeft'. En alsof dat nog niet genoeg was,
fulmineerde hij: 'Overigens is zoo'n klauwerij zoo
leelijk mogelijk voor de toeschouwers, beulswerk voor
de mededingers en daarenboven zonder eenig prac-
tisch nut.'

'Tweede Internationale'

Inmiddels waren 'de heren van het veen' (met Van
Heloma aan het hoofd) uitverkoren om ook een interna-
tionale 'hardrijderij' te mogen organiseren. Door klima-
tologische omstandigheden duurde het tot 17 en 18
december 1890 voor 'Thialf' daadwerkelijk in actie
kwam.

Opvallend verschil tussen deze 'Tweede Internationale'
op de 'Tsjalberter Petten', noordelijk van Heerenveen,
en die eerste internationale wedstrijd in Leeuwarden
was het feit, dat deze keer dus in gescheiden klassen
werd gereden, te weten een internationale hardrijderij
voor 'schaatsenrijders van beroep' en één voor 'H.H.

liefhebbers'. In de aankondigingen en advertenties stond nadrukkelijk aangegeven, dat als 'Heeren Liefhebbers' werden beschouwd: 'Zij, die nooit in een openbaren wedstrijd om geld, hetzij als Prijs, hetzij als Inzet of Inleggeld, gereden hebben'. En ook: 'Zij, die nooit ter wille van een geldelijk voordeel in de uitoefening der atletiek onderricht gegeven, dezelve uitgeoefend of daarbij als helper dienst gedaan hebben'.

Kampte Leeuwarden destijds met dooi, in Heerenveen speelden de vinnige kou en de sneeuw de organisatoren danig parten. Die hielden veel toeschouwers thuis, althans als je afgaat op de lokale bronnen.¹¹ In de Thialf-notulen valt te lezen: 'De Internationale wedstrijd bracht ook een Internationale koude mee, zoodat er maar weinig publiek was. De wedstrijd bracht ons op de rand van de financiële afgrond. Het was een aderlating tot bezwijmens toe.'¹²

Op het ijs maakte de pas 19-jarige Amerikaan Joe (voluit: Joseph) Donoghue de meeste indruk. Bij de feestelijke afsluiting van de tweedaagse in het Heerenveense Posthuis werd de tweevoudig winnaar van het 'Meesterschap van Nederland' uitgebreid gehuldigd. Op voorstel van de voorzitter van 'Thialf' werd Donoghue zelfs benoemd tot erelid van de vereniging. Nog geen maand later huldigde men de Amerikaan in Amsterdam na het behalen van de eerste officiële wereldtitel in de schaatsgeschiedenis.

'Een voorbijgaande hartstocht'

Even was Heerenveen het epicentrum van de schaatswereld. Maar was iedereen in Friesland nu verrukt van die 'nieuwe ontwikkelingen'? De vraag stellen, is haar beantwoorden. We gaan nog even terug naar de jaren net vóór 1890. Toen Baron de Salis in 1888 de kortebaantwedstrijden 'zonder eenig praktisch nut' noemde, kreeg hij vier dagen later in de krant lik op stuk van iemand die zich 'A. de Geestumer' noemde. Heerenveen zou pas tweeënhalve jaar later worden verreden, maar die briefschrijver verwoordde alvast zijn mening: 'De internationale hardrijderijen op die lange banen zijn van jongen datum; of zij in Friesland internationaal zullen worden, durven wij betwijfelen.' Uitgebreid roemde hij de prestaties van de 'snelvoetige Friezen' op de kortebaan. Om te eindigen met de hoop 'dat de ingenomenheid van sommigen voor die internationale wedstrijden op banen van 1, 2 à 3 uren gaans niet anders is geweest dan een voorbijgaande hartstocht!'¹³

Baron de Salis maakte die tweede Friese internationale overigens niet meer mee. Hij overleed in januari 1890. Maar de ontwikkelingen voltrokken zich na zijn verscheiden nationaal en internationaal geheel overeen-

komstig zijn ideeën. Mee onder Nederlandse impulsen werd in 1892 de 'Internationale Eislauf Vereinigung' (IEV) opgericht, al snel bekend onder de naam 'International Skating Union' (ISU). Tijdens het oprichtingscongres in Scheveningen besloot een meerderheid van de aanwezigen tot de invoering bij internationale hardrijderijen van de 500, 1500, 5000 en 10000 meter, op ovale banen. En meteen werd ook vastgelegd dat aan wereld- en Europese kampioenschappen uitsluitend amateurs mochten meedoen.

Die IEV-beslissingen uit 1892 en vooral het besluit in 1895 om 'zich niet meer met wedstrijden voor beroepsrijders te bemoeien'¹⁴ hadden verstrekkende gevolgen in Nederland. Vanaf dat laatstgenoemde jaar wilde de vaderlandse Schaatsenrijdersbond namelijk ook niks meer met beroepsrijders op de kortebaan te maken hebben. Daarmee was de tweedeling die ik in mijn inleiding al noemde een feit. In *Yn streken* heb ik al eens betoogd, dat er destijds sprake was van onvoldoende inlevingsvermogen over en weer. De criticasters binnen de Nederlandsche Schaatsenrijdersbond beschouwden de kortebaan eigenlijk als iets minderwaardigs. De langebaan was in hun ogen veel esthetischer. 'Er werd meer uithoudingsvermogen gevraagd. Kortom, het had meer met sport te maken. Zeiden ze. En daarmee was het een typische kijk van buitenstaanders.'¹⁵

Mensen als De Salis e.d. vergaten dat de kortebaan in Friesland - in tegenstelling tot de langebaan - al een diep in het volksleven gewortelde traditie van op zijn minst een eeuw en misschien wel van enkele eeuwen had. De explosie van kracht en energie, de directe strijd, dat sprak de Fries aan. En bij dat alles hoorde dan ook nog de traditie van de geldprijzen. De voorvechters van de langebaan maakten daarmee één essentiële denkfout. Zij zetten zich af tegen een al lang bestaande tak van schaatssport. Dat pikten de Friezen niet. En dus ontstond een situatie waarin het langebaankamp zich laatdunkend uitliet over de kortebaan en de Friezen zich in hoog tempo begonnen af te vragen waar 'die Hollanders' zich mee bemoeiden.

Enkele Friese ijsclubs die zich in de jaren tachtig hadden aangesloten bij de nationale bond zeiden hun lidmaatschap op. Rond de eeuwwisseling waren alleen de beide medeoprichters in Leeuwarden en Heerenveen nog lid van de Nederlandsche Schaatsenrijdersbond. Na het bedanken van 'De Ijsclub' in 1917 was 'Thialf' zelfs vijftien jaar lang de enige Friese ijsclub in de KNSB-rijen. Omdat alleen aangesloten verenigingen officiële wedstrijden voor amateurs konden organiseren, speelde de langebaan in Friesland dus een volstrekte bijrol.

'Meesterschap van Friesland'

Tot slot kijken we nog één keer in Heerenveen. Daar werd op 12 januari 1893 het eerste officiële kampioenschap langebaan van Friesland onder de vlag van de nationale bond verreden. Twaalf amateurs streden om het 'Meesterschap van Friesland' op de 1500 meter. Albert van Wely uit Leeuwarden won en werd daarmee de eerste gewestelijke langebaankampioen. 'Of het hier spoedig inheemsch zal worden, we willen het afwachten', schreef een verslaggever. Maar getuige het vervolg had de beste man zijn mening al gevormd. 'Spanning en geestdrift laten zich enkel bij seconden berekenen en niet bij minuten. Het duurt te lang, men kan de rijders niet de heele baan langs volgen en moet vragen, wie 't nu eigenlijk wel gewonnen heeft. Op de korte baan ziet men dat zelf.'¹⁶

Ondanks protesten in de ledenvergaderingen ('Men vindt dit geen Friesche rijderij') zou de eigenzinnige directie van de 'Ijsvereniging Thialf' ook na die tijd nog diverse keren langebaanwedstrijden organiseren, maar dat bleven lang uitzonderingen op de regel dat de kortebaar het in dit gewest voor het zeggen had. 'Wat moet een Fries nou in vredesnaam met woorden als "records" en "starten" of hoe dat allemaal ook moge heten. Wij zijn van oudsher opgevoed met één schaatsregel 'Dy't earst op 'e ein is, hat it woan' ('Die het eerst bij de eindstreep is, die heeft het gewonnen') en daarmee basta.'¹⁷ Die verzuchting van boer Jelke en zijn vrouw Ybelmoi op de dag van het gewestelijk kampioenschap in 1893, zou je symptomatisch kunnen noemen voor de publieke opinie in een provincie waarin men zich pas na W.O. II en vooral na de komst van de kunstijsbaan in Heerenveen, massaal zou bekeren tot de langebaan.

Hedman Bijlsma (1946) is al 41 jaar eindredacteur van het schaatsjaarboek Schaatsseizoen. Schreef o.m.: het KNSB-jubileumboek Niet over één nacht ijs (1982; samen met Karel Verbeek); Yn streken (over twee eeuwen Friese schaatssport; 1999); De vrouwen van de hardrijderij (2010) en 'Het schaatsrijdersland bij uitnemendheid' (2011; samen met Wiebe Blauw). Hij bouwde een van de grootste privé-schaatsbibliotheken in de wereld op.

¹ Goffe Jensma en Pieter Breuker (eindred.): *Friese sport: tussen traditie en professie*. Gorredijk, 2009.

² Overigens niet alleen in Friesland. Zie bijv. mijn hoofdstuk 'Twee werelden apart'. In: Hedman Bijlsma (eindred.). *Iezers over 't ies. 75 jaar Gewest Drenthe van de KNSB*, Groningen 2008, p. 9-17.

³ Zie ook de bijdrage 'Kaatsers, kasteleins en bestuurders'

van Pieter Breuker in eerdergenoemde congresbundel (p. 107-150).

⁴ Volgens de *Leeuwarder Saturday Courant* van 1 januari 1780 was Nanne Jetzes, 'Castelein te Baard', voornemens op maandagmiddag 3 januari een 'Curieus Zilveren Hegt' te laten verrijden.

⁵ De *Leeuwarder Saturday Courant* van 3 februari 1776 meldde de wedstrijden 'op Schaatzten', c.q. 'met Schaatzten' in Menaldum (tegenwoordig officieel Menaam) en Baard.

⁶ *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 2 januari 1845.

⁷ *Het Nieuws van de Dag*, 30 januari 1885.

⁸ 'Een paar raadgevingen aan onze Friesche mededingers'. *Leeuwarder Courant*, 28 januari 1885.

⁹ *Algemeen Handelsblad*, 14 februari 1886.

¹⁰ *Leeuwarder Courant*, 17 maart 1888.

¹¹ Elders komen we, frappant genoeg, andere waarnemingen tegen, maar die dateren van later datum. Pim Mulier schreef in 1893 in zijn standaardwerk *Wintersport* (p. 98): 'Er waren een massa menschen, doch de vinnige koude en de groote uitgestrektheid der banen maakte het ongezellig.' In het beroemde Engelse boek *Skating* van J.M. Heathcote en C.G. Tebbutt, verschenen in *The Badminton Library* (1892, staat zelfs: 'It was estimated that there were 50,000 or more spectators' (pag. 232).

¹² In: Siebe Annema en Hedman Bijlsma (eindred.). *Koning Thialf. Jubileumuitgave ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van de Koninklijke Ijsvereniging Thialf*. Leeuwarden/Ljouwert, 2004, staat op p. 60 een deel van het kasboek uit 1890-1891 afgebeeld. De 'Internationale' werd afgesloten met een hoog nadelig saldo van f 693,70.

¹³ *Leeuwarder Courant*, 21 maart 1888.

¹⁴ G.W.A. van Laer J.Czn.: *Gedenkboek van den Koninklijken Nederlandschen Schaatsenrijdersbond bij het vijftig jarig bestaan 1882 - 1932*, p. 80.

¹⁵ *Yn streken*, p. 33.

¹⁶ *Koning Thialf*, p. 60.

¹⁷ *Yn streken*, p. 48.